

gaan bij de uitgebreide bibliografie. Die heeft echter helaas weer een andere indeling dan de hoofdstukken van de tekst zelf, en dat maakt het naslaan er niet gemakkelijker op.

Wie zo'n omvangrijk onderwerp als de Republiek der Letteren probeert te behandelen in een boek van nog geen tweehonderd bladzijden, onderneemt een waagstuk. We moeten de auteurs dan ook vooral dankbaar zijn voor het feit dat zij de sprong in het diepe hebben gewaagd. De auteurs hebben hun onderwerp al eerder in hun publicaties behandeld en zijn als weinig anderen thuis in dit omvangrijke onderwerp. Zij schreven nu samen een boek, dat op haast iedere pagina nieuwsgierig maakt en de lezer naar meer doet verlangen. Wat weten wij eigenlijk nog weinig van al die netwerken en netwerkjes die toch zo bepalend waren voor de wetenschapsbeoefening van die dagen. Het boek van Waquet en Bots nodigt echt uit daar meer aandacht aan te gaan besteden. Geen geringe verdienste, en dus een boek om de schrijvers ervan dankbaar voor te zijn.

C. S. M. Rademaker

C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel, G. H. M. Posthumus Meyes, ed., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Studies in the history of christian thought LXXVI; Leiden: Brill, 1997, viii + 278 biz., f173,-, ISBN 90 0410 768 1).

Onder auspiciën van het NIAS werd in Wassenaar in juni 1994 een colloquium gehouden met als thema en titel: 'Les Pays-Bas carrefour de la tolérance aux Temps Modernes'. De daar gehouden inleidingen zijn nu gebundeld uitgegeven in dit boek. De bijdragen aan het colloquium worden voorafgegaan door een uitgewerkte samenvatting geschreven door Jonathan Israel, een bijzonder knappe en heldere schets van het colloquiumthema. Beschreven wordt hoe de religieuze tolerantie in de jonge Republiek telkens anders werd bediscussieerd en in praktijk werd gebracht. Zeker, vergeleken met andere Europese staten had de Republiek een goede naam door haar politiek van gewetensvrijheid, maar ook in ons land hadden katholieken en lidmaten van andere kerkgenootschappen dan de bevoorrechte gereformeerde kerk niet het recht hun religieuze overtuiging in vrijheid te belijden en te beleven.

Het was stadhouder Willem I die godsdienstvrede nastreefde, maar daarin werd gedwarsboemd door predikanten en regenten. De oorlog met Spanje had daarop ook invloed. Dit wordt knap en helder uiteengezet in de bijdrage van Nicolette Mout. Op het einde van de zestiende eeuw bepleitte Coomhert algehele religievrijheid, maar Lipsius beperkte tolerantie omwille van vrede en rust in het land. Dat behandelt James Tracy, die ook uitvoerig spreekt over de invloed van Erasmus. Hans Posthumus Meyes wijst op het belang van wat irenici als Jean Hotman toen publiceerden over vrede en eenheid tussen christenen. Het werk van Sebastian Castellio komt aan de orde in de bijdrage van Hans Guggisberg. Catherine Secretan laat zien hoe eind zestiende eeuw over de feitelijke tolerantie werd gesproken in pamfletten.

Met de bijdrage van Rob van de Schoor over de receptie van Georgius Cassander komen we in de zeventiende eeuw. De strijd tussen arminianen en gomaristen bracht in de gereformeerde kerk de fundamentalistische contraremonstranten voor enige tijd aan de macht, en dat betekende een hardere aanpak van andersdenkenden. Interessant is de bijdrage van Christiane Berkvens-Stevelinck over Geeraert Brandts *Historie der reformatie (1677-1704)*, een overzicht van de bestandstwisten, dat een vurig pleidooi was voor tolerantie en invloed had tot ver buiten onze grenzen. Nadat het op het kerkelijke front wat rustiger was geworden, begon na de Vrede van Munster een nieuw tijdperk. De bestaande kerkgenootschappen vonden geleidelijk

een vorm van oecumenische tolerantie, waarover Willem Frijhoff een prachtig artikel bijdraagt. Nu echter waren het de aanhangers van de moderne filosofen Descartes en Spinoza en antitrinitariërs als de socinianen die het in de Republiek zwaar te verduren kregen. In die tijd schreef Daniel Zwicker zijn irenische publicaties waarover Peter Bietenholz schrijft.

Rond 1700 was de sfeer in de Republiek meer open en tolerant dan een halve eeuw tevoren. Het tolerantiedebat was en werd toen gevoerd door enerzijds felle theologen als Gisbert Voets en Pierre Jurieu en anderzijds liberale denkers die in die tijd steeds meer van zich deden horen in hun journalen en dictionaires. Daarover gaan de bijdragen van H. H. M. van Lieshout (over Jurieu en Pierre Bayle), Hans Bots en Rob van de Schoor (dictionaires rond 1700), Michael Heyd (Shaftesbury) en Mario Turchetti (Elie Saurin). De bundel wordt afgesloten met een boeiende bijdrage van Anthony McKenna over de militante intolerantie van de verlichtingsfilosofen tegenover kerken en religie, en een artikel van Myriam Yardeni over historiografen uit hugenotenkringen als Jacques Basnage.

Omdat elk artikel een zelfstandig verhaal is, zijn overlappingsen in dit soort boeken onvermijdelijk, niet alleen wat betreft de inhoud, maar ook in de opgave van bronnen en literatuur. Jammer genoeg ontbreekt er een samenvattende bibliografie. Daar staat dan weer tegenover dat het boek, behalve een namenindex van personen en plaatsen, ook een goed register op onderwerpen bevat. Naast doublures zijn er ook nogal wat lacunes. De zeer gevarieerde bijdragen vormen samen een rijk en veelkleurig mozaïek, maar er ontbreken nog een aantal steentjes. Er zijn aspecten, personen en onderwerpen, die nu niet aan de orde komen en die men node mist. De knappe samenvatting aan het begin van het boek vangt wel veel op, maar dit sympathieke boek vraagt toch dringend om een aanvullend vervolg.

Het belang van deze bundel ligt vooral in het feit, dat nu eens vanuit verschillende invalshoeken naar een antwoord wordt gezocht op de vraag naar de werkelijke inhoud en praktische betekenis van die zo vaak geroemde verdraagzaamheid in de Republiek. Natuurlijk, gezien in breder Europees perspectief, was er in ons land meer gewetensvrijheid dan in veel andere landen. Die vrijheid was echter nog geen echte godsdienstvrijheid, omdat zowel de gereformeerde kerk als de regenten, vanuit verschillende belangen redenerend, die vrijheid meenden te moeten beperken, nu eens meer en dan weer wat minder, afhankelijk van de kerkelijke en politieke situatie van het ogenblik. Eenzelfde golfbeweging is ook te zien in de voortdurende discussie over het thema tolerantie. Dit alles nog eens duidelijk belicht en beschreven aan te bieden, dat is de waarde van deze colloquiumbundel.

C. S. M. Rademaker

G. Tournoy, J. Papy, J. de Landtsheer, ed., *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 september - 17 oktober 1997* (Supplementa humanistica Lovaniensia XIII; Leuven: University press, 1997, xvi + 387 blz., ISBN 90 6186 836 X).

Na eer bewezen te hebben aan Erasmus en Vives, heeft de werkgroep Neolatin van de Leuvense universiteit nu ook de schijnwerper gericht op die andere grote humanist die nog meer dan zijn twee voorgangers een sterke band met Leuven heeft gehad. In 1997 herdacht men dat het 450 jaar geleden was dat Justus Lipsius (1547-1606) geboren werd. Een goede aanleiding voor een internationaal colloquium en een wetenschappelijke tentoonstelling. De nu voor ons liggende catalogus is de vrucht van die twee evenementen, waaraan een keur van specialisten met duidelijk voelbaar plezier heeft meegewerkt.